

УДК: 394.86:398.4](477.82):902.2

**“ПОСАДИЛИ НАД КОЗАКОМ ЯВІР ТА ЯЛИНУ,
А В ГОЛОВАХ ДІВЧИНИ ЧЕРВОНУ КАЛИНУ...”
(ПОХОВАННЯ ПІД ДЕРЕВОМ: ПЕРЕЖИТКИ ДАВНЬОЇ
ТРАДИЦІЇ В УКРАЇНЦІВ)**

Роман СІЛЕЦЬКИЙ

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра етнології,
вул. Університетська, 1, 79000, Львів, Україна

Стаття присвячена поховальній традиції українців садити на могилі дерево. Публікація виконана на основі нових польових етнографічних матеріалів, зібраних в останній чверті ХХ – на початку ХХІ ст., та джерел, виявлених в науковій літературі ХІХ–ХХ ст. До початку ХХ ст. дерево на могилі виконувало функцію меморіального знаку як рудимент дохристиянської традиції, пов’язаної зі звичаєм кремації покійних і було культурним пережитком. З’ясовано зв’язок цього звичаю з практикою поховання померлих в саду та в лісі. Встановлено походження демонологічних повір’їв про міфологічно відзначені дерева (ушкоджені стихією та з природним дефектом) та “нечисті” місця (“корчунки”). Виявлено їх зв’язок із захороненнями в лісі під деревом. Показано сфери функціонування згаданих демонологічних повір’їв в народному побуті українців (традиційне житлове та господарське будівництво, лісорубство тощо). Розглянуто зв’язок традиції садити на могилі дерево з уявленнями про душу як крилату істоту (птаха, комаха) та архаїчним міфом про Світове дерево. Стаття поглиблює і конкретизує знання по традиційну поховально-поминальну обрядовість українців, а також сприятиме повнішій реконструкції світогляду давніх слов’ян.

Ключові слова: етнологія, міфологія, поховальні звичаї та обряди, повір’я, ритуальні заборони, українці.

Ще зовсім недавно – буквально кілька десятиліть тому – прикметною особливістю пересічного кладовища в Україні була буйна рослинність. Численні старезні дерева і кущі часом утворювали непролазні хащі. Біля могил можна було побачити лісові та культурні дерева – сосни, дуби, берези, клени, сливи, черешні, бузок тощо. На Поліссі на них навіть подекуди висіли невідомо ким і коли встановлені вулики-колоди. За останні півтора-два десятиліття цвинтарні краєвиди зазнали різких змін: дерева і кущі майже повсюдно вирубані, кладовища від чагарів розчищені, а натомість біля могил висаджені квіти, зрідка – невеликі декоративні кущики й де-не-де – акуратно підстрижені корчі пірамідального ялівцю. Картина не загальна, але її можна вважати тенденцією у впорядкуванні кладовищ. Хто і коли повисаджував ці дерева (і чи взагалі садив)? Яку функцію вони виконували? Лише для краси? Чи вони повіростали на кладовищах самосієм? Яке призначення вуликів на старезних деревах, у тіні яких могили вже ледь-ледь помітні?

В українській етнології відповідей на ці запитання поки-що немає. Дослідники поховально-поминальної обрядовості зосереджували свою увагу на важливіших питаннях зазначеної ділянки традиційної обрядово-звичаєвої культури. І все ж, дерева на могилі не пройшли повз їхню увагу. У відомій збірці матеріалів про поховальну обрядовість українців, впорядкованій й опублікованій на початку ХХ ст. Володимиром Гнатюком, знаходимо лаконічну констатацію звичаю садити біля могил дерева¹. Аналогічної наукової вартості відомості про цей звичай українців навів у монографії про поховальні звичаї поляків відомий польський етнолог Адам Фішер².

Подібними спостереженнями про наявність дерев біля могил обмежилися й сучасні дослідники поховальної та поминальної обрядовості. Мистецтвознавець Микола Моздир, досліджуючи народну меморіальну скульптуру українців, відзначив поширеність у новітні часи на кладовищах пам'ятників із мотивом дерева. Спираючись на дані про побутування в минулому звичаю висадження дерев на могилах у словаків і поляків, він слушно вважав це явище не випадковим і розглядав його як загальнослов'янську традицію³. Водночас у монографії російської етнологістки Ольги Седакової, присвяченій поховальній обрядовості східних і південних слов'ян, ми майже нічого не знаходимо про звичай садити на могилі дерево. Дослідниця обмежилася лише зауваженням про “неодмінну посадку дерева на могилі”, як один із обрядових актів⁴. Авторка ґрунтовного етнологістичного дослідження про поховально-поминальні традиції поліщуків Валентина Конобродська також доволі лаконічно зупинилася на цьому питанні: “висаджування дерева на могилі чи поруч – допомога померлому в досягненні потойбічного світу”⁵. Цілковито обійшла своєю увагою це питання дослідниця поховальної обрядовості Слобожан Валентина Сушко, хоча на ілюстраціях – фото кладовищ, поміщених в її монографії, бачимо біля могил дерева (іл. III, IV, V)⁶. Лаконічний, але водночас інформативно насичений матеріал стосовно розглядуваного питання знаходимо в публікації Ірини Несен, присвяченій поліським кладовищам: дослідниця звернула увагу на дерева біля могил і на можливий зв'язок із ними бджолиних вуликів⁷. Дотичною до

¹ Володимир Гнатюк, “Похоронні звичаї й обряди”, *Етнографічний збірник (далі – ЕЗ)*, т. XXXI–XXXII (1912): 131–424.

² Adam Fischer, *Zwyczaje pogrzebowe ludu Polskiego*, (Lwów, 1921), 343–347.

³ Микола Моздир, *Українська народна меморіальна скульптура*, (Київ: Наукова думка, 1996), 9, 41, 45.

⁴ Ольга Седакова, *Поэтика обряда. Погребальная обрядность восточных и южных славян*, (Москва: Издательство “Индрик”, 2004), 138.

⁵ Валентина Конобродська, *Поліський поховальний і поминальний обряди. Т. I. Етнологістичні студії* (Житомир: “Полісся”, 2007), 283.

⁶ Валентина Сушко, *Життя незкінченне: поховальна обрядовість українців Слобожанщини XIX–XXI ст.*, (Харків: СПДФО Бровін О. В., 2012), іл. III, IV, V.

⁷ Ірина Несен, “Поліські кладовища: традиції і сучасність”, *Народна культура українців: життєвий цикл людини у 5 т., т. 5: Старість. Смерть. Культура вшанування небіжчиків*. (Київ: Видавництво Дуліби 2015), 289.

розглядуваної тематики також є публікація автора цих рядків про ліс в уявленнях українців, як один з локусів потойбіччя і про традицію поховання “безпірних” небіжчиків у лісі⁸. Крім того, низку спостережень і міркувань стосовно розглядуваного питання автор висловив свого часу в монографії про будівельну обрядовість українців⁹.

Завданням пропонованої публікації є: 1) систематизувати й узагальнити наявні відомості про традицію садити на могилі дерево; 2) з’ясувати її походження; 3) дослідити, чи вона знайшла якесь відображення в господарсько-побутових практиках і повір’ях українців, пов’язаних із деревом.

У сучасну пору на запитання про те, звідки взялося на старих кладовищах так багато дерев, чи хто їх посадив найчастіше можна почути у відповідь (навіть від респондентів старшого віку), що їх ніхто не садив – самі насіялися і лише захарашують цвинтар й тут же, зазвичай, схвально відгукуються про ініціативи сільрад щодо їх упорядкування. Лише в окремих випадках, зрідка, згадується, що в минулому висадка дерев біля могил була поширеною обрядовою практикою. Зрештою, і в збірці матеріалів про похоронну обрядовість, видану В. Гнатюком у 1912 р. відомості про це явище доволі скупі. Із огляду на їх малочисельність і лаконічність дозволимо собі навести цю інформацію без скорочень. Отже, у гуцульському с. Головах: “*На гробі деякі закопують деревений хрест. Саде дерева овочеві и смереки, парубкам и дівчатам затикають деревця у гроб*”¹⁰; на Покутті: “*Весною засаджують [на гробах] зіле: любисток, маруну, м’яту і тою, а в головах овочеві дерева, пр. сливу, грушу й інші*”¹¹ і “*Тимчасом кладут на гробі деревений хрест за 60 сот., а відтак хто може, камінний. Бідний садит лише коло деревеного хреста деревину яку небудь*”¹²; на Буковині: “*На гробі садять дерева або цвіти*”¹³. Зазначається, що на Холмщині могила “*оздоблюється хрестом з дерева та обсаджується квітами. Є також звичай садити деревину*”¹⁴. Дещо ширшу інформацію маємо зі Слобожанщини: “*Садовлять также кожин біля своєї могили деревце і ходють його поливать. Дерево садовлять різне, більше всього садовлять*

⁸ Роман Сілецький, “Ліс у народних демонологічних уявленнях українців, *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету* 21 (Львів, 2020): 1–20.

⁹ Роман Сілецький, *Традиційна будівельна обрядовість українців: монографія*. (Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011), 25–48.

¹⁰ [Петро Шекерик-Доників, “Похоронні звичаї й обряди в с.елі Головах, Косівського повіта”]. “Похоронні звичаї й обряди” зібрав Володимир Гнатюк, *ЕЗ XXXI–XXXII* (1912): 285.

¹¹ [Осип Михайлецький, “Похоронні звичаї й обряди в с. Тростянці, Снятинського повіта”], “Похоронні звичаї й обряди” зібрав Володимир Гнатюк В. *ЕЗ XXXI–XXXI* (1912): 315.

¹² Іван Волошинський, “Похоронні звичаї і голосіння в Городенщині”, *Матеріали до української етнології*. т. XIX–XX (1918): 200.

¹³ [Іван Бордейський, “Похоронні звичаї й обряди в селі Молодієві (Молодії) Черновецького повіта”]. “Похоронні звичаї й обряди” зібрав Володимир Гнатюк, *ЕЗ XXXI–XXXII* (1912): 332.

¹⁴ [Ярослав Сенчин, “Похоронні звичаї й обряди в Холмщині й Підліссю”]. “Похоронні звичаї й обряди” зібрав Володимир Гнатюк, *ЕЗ XXXI–XXXII* (1912): 387.

райдериво (сірень), часто садовляють акацію або яке-нибудь плодове дерево, вишню, сливу або яблоньку”¹⁵. Аналогічним способом впорядковували могили й мешканці українсько-польського пограниччя: “На могилі ставлять хрест й садять квіти або дерева”¹⁶. Гадаємо, що й рядки з “Причинної” Тараса Шевченка¹⁷, використані в назві пропонованої увазі читача публікації, є не лише поетичним засобом, а етнографізмом, взятим Кобзарем з обрядово-звичаєвої культури українців.

Наведений вище матеріал засвідчує, що вже наприкінці XIX – початку XX ст. цей звичай був на стадії відмирання й мало хто розумів його зміст. Тому й відомості про дерево на могилі, записані нами на зламі XX–XXI століть, є не менш скупими і малоінформативними, хоча й з деякими конкретизуючими деталями. Отже, розглянемо результати польових пошуків у цій царині. Мешканці Бойківщини:

“На могилах садили ясені на другий рік [...] Дерево для того на могилах, би кости ніхто не рушав, най там спочивають” (с. Мшанець Старосамбірського р-ну Львів. обл.)¹⁸. “Раніше люди не були такі заможні, не мали грошей на пам’ятники. Посадили дерево, щоб знали де є хто похоронений. Садили черешню; ялиць не садили – тільки родючі дерева” (с. Катина Старосамбірського р-ну)¹⁹. “Перше на цвинтарі ніхто не обробляв могилу – садили лозу, та лоза росла. Садили на могилах лозу, вербу, би пізнавав котрой його гріб. Кожний лозу не садив. То десь і черешні були, то липи (то під липами священники поховані). Деревя до року не садять. Кажут, не підновляти, бо хтось другий вмере. Там є лише черешні і лози. Нема ні одної яблуні – не садили...” (с. Біличі Старосамб. р-ну)²⁰. “На цвинтарі на могилах садили липи, ясени повиростали, калинки є (вперед не було хрестів) – щоб не забути. Зара всьо вирубали. Деревя садили за рік, за два після похорону. Борше не можна. Тепер того не роблят – тепер пам’ятники ставлять” (с. Волошинове Старосамбірського р-ну)²¹. “На цвинтарі в нас садять на могилі пересічно модрина, аби була пам’ять на довгі роки. Дерево садили в головах небіжчика ... хрест й дерево” (с. Гута Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл.)²².

¹⁵ [Павло Тарасевський, “Похоронні звичаї й обряди в селі Шебекині, Білгородського пов., Курської губ.”]. “Похоронні звичаї й обряди” зібрав Володимир Гнатюк, *ЕЗ XXXI–XXXII* (1912): 420.

¹⁶ Seweryn Udziela, “Lud Polski w powiecie Ropczyckim w Galicyi”, *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*. XIV (1890): 123.

¹⁷ Тарас Шевченко, *Кобзар* (Харків: ВД “Школа”, 2014), 21.

¹⁸ *Архів Львівського національного університету імені Івана Франка* (далі – *Архів ЛНУ ім. І. Франка*), ф. Р-119, оп. 17, спр. 203-Е, арк. 14.

¹⁹ Там само, спр. 200-Е, арк. 4.

²⁰ Там само, арк. 9–10.

²¹ Там само, арк. 13.

²² Там само, спр. 199-Е, арк. 10.

На Волині “*На могилах колись садили дерева – хто що хотів: вишеньку чи шо...*” (с. Волиця Буського р-ну Львів. обл.)²³. “*До сорока днів вобше нічого не можна [робити на могилі] – ніби душа вилітає, то тоді можна оправити могилу і тоді хто хоче, [то] садить шось*” (с. Уланів Хмельницького р-ну Вінницької обл.)²⁴. Часто волиняни віддавали перевагу калині, адже вислів “садити калину” в місцевих мешканців означає: когось хоронити, брати участь в похороні²⁵.

Поліщуки “*На могилах садили дерево через сорок днів – калину, вишню, березу, сосну. Дерево, то – признака...*” (с. Карпилівка Сарненського р-ну Рівненської обл.)²⁶. “*На могилки коло покойників садили дуб або сосну, які викопували в лісі*” (с. Самари Ратнівського р-ну Волинської обл.)²⁷. “*На могилах садили дерева, але не зразу, а за якесь врем'я: окацію, йолку... Плодових дерев не садили. На сороковий день садили на могилі... окацію, сосну*” (с. Щитинська Воля Ратнівського р-ну)²⁸. “*На могилки садили дерева – окацію, березу (бо пам'ятників не було), щоб дитині чи матері кості не чіпати, як будуть копати. Бо як дерево росте, то обминуть*” (с. Хабарище Ратнівського р-ну)²⁹. “*Дерево садили [на могилі] через рік, щоб він (небіжчик. – Р.С.) там освоївся, щоб його не виганяли звідти*” (с. Ворокомле Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.)³⁰. “*На могилах колись садили дерево для краси. Хто грушечку посадит, а найбільш – вишню, калину... Садили дерево за рік, бо до року там ще не заспокоєно – це душа ходит скрізь. А вже кончиться рік, тоді успокоюється душа, прикрасяється вже могила*” (с. Ворокомле)³¹. “*Раніше на могилах садили дерева: ясень, кльон, без, щоб дітям був холодочок. Садять через рік, бо вже до хорім [покійний] не ходит – тамка вже живе*” (с. Видерга Камінь-Каширського р-ну)³².

Суперечливими є відомості про дерева на могилах “безпірних” небіжчиків й особливо – самогубців. “[...] *Нехрещених, повішеників на цвинтарі ховали в сутичі – на краю. Їм ніхто дерева не садив і ксьондз їх не ховає*” (с. Стопчатів Косівського р-ну Івано-Франківської обл.)³³. “*На могилах самовбивць дерева не садили і навіть хреста не ставили*” (с. Великий Скнит Славутського р-ну Хмельницької обл.)³⁴. “*Самовбивць ховали в кутку. На них*

²³ *Архів ЛНУ ім. І. Франка*, ф. Р-119, оп. 17, спр. 524-Е, арк. 6.

²⁴ Там само, спр. 526-Е, 4.арк.

²⁵ Tadeusz Stecki, *Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym*. (Lwów, 1864), 90.

²⁶ *Архів ЛНУ ім. І. Франка*, ф. Р-119, оп. 17, спр. 202-Е, арк. 18.

²⁷ Там само, спр. 196-Е, арк. 3.

²⁸ Там само, спр. 198-Е, арк. 3.

²⁹ Там само, арк. 4.

³⁰ Там само, спр. 201-Е, арк. 32.

³¹ Там само, арк. 29.

³² Там само, арк. 22.

³³ Там само, спр. 681-Е, арк. 4.

³⁴ Там само, спр. 206-Е, арк. 4.

дерева садили і хреста не ставили” (с. Деревляни Кам’янка-Бузького р-ну Львівської обл.)³⁵. “Тим, хто на себе руки наклав, теж садили [на могилах] дерева – тополі (там вони ростуть попри край, де їх поховали)” (с. Прутівка Снятинського р-ну Івано-Франківської обл.)³⁶. Можливо, в минулому такі випадки регулювалися звичаєм. Наприклад, на Слобожанщині наявність чи відсутність дерева біля могили були певним маркером щодо особи померлого:

“Кажуть, як на могилі дерево не приймиться, засохне, то значить покійник грішний. Особливо коли ни приймиться плодове дерево, то вже так і знай, шо умерший великий грішник. А як плодове дерево приймиться і буде цвісти і приносить плоди, то значить душа правдна”³⁷.

Заслуговує на увагу народна мотивація цього звичаю, згідно з якою дерева на могилах призначалися для птахів, бджіл. “Дерево садять на могилі після року – калину, щоб пташки прилітали і споживали” (с. Жолоби Кременецького р-ну Тернопільської обл.)³⁸. “Колись коло гробів садили калину, туї – через рік (хрест тоже кладут через рік, до року – не можна) – просто... аби птахи сідали” (с. Стопчатів)³⁹. “На цвинтарі колис садили дерева коло гробів – калину переважно, навіть сливки якісь садили, і яблука садили, і вишні, і шо хочеш. [...] Молодим усе калину більше садили – і хлопцям, і дівчатам. Так заведено було віддавна. Шоб пташки там прилітали...” (с. Прутівка)⁴⁰. “[...] В нас на могилах садять сосну, дуб (в православних). А вже поляки в Рудні (сусідньому селі. – Р. С.) – окацію і осика є. На кладбищах були на деревах ульї. Хазяїни мед брали” (с. Думинське Овруцького р-ну Житомирської обл.)⁴¹.

Як засвідчує наведений матеріал, висадка дерев біля могил у минулому мала узвичаєний характер і про жодний самосів не може бути й мови. На жаль, наявні джерела не дозволяють з упевненістю стверджувати, що існували якісь усталені звичаєві вимоги щодо порід дерева, які слід висаджувати на могилах небіжчиків різних соціальних та вікових груп і категорій, як от: тих, що померли праведною смертю (й були поховані з дотриманням належних обрядів) і “безпірних” (самовбивць, потопельників, пияків, мертвонароджених і нехрещених немовлят, загиблих на війні чи від нещасного випадку), молодих, старих, чоловіків, жінок, парубків, дівчат, відьом, упирів, знахарів. Ймовірно, якісь вимоги щодо цього все-таки в минулому існували і мали, мабуть, локальний характер відповідно до

³⁵ Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 524-Е, арк. 14.

³⁶ Там само, спр. 596-Е, арк. 22.

³⁷ [Павло Тарасевський, “Похоронні звичаї й обряди в селі Шебекині, Білгородського пов., Курської губ.”]. “Похоронні звичаї й обряди” зібрав Володимир Гнатюк, 415.

³⁸ Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 204-Е, арк. 4.

³⁹ Там само, спр. 681-Е, арк. 4.

⁴⁰ Там само, сапр. 596-Е, арк. 22.

⁴¹ Там само, спр. 202-Е, арк. 3.

місцевих традицій, наявності тих чи інших порід деревини тощо. Вище вже згадувалося, що, зокрема, на священниках садили липи (водночас, в інших місцевостях вирази “зберати ся пуд липу”, “нести пуд липу” означало загалом невдовзі смерть, похорон⁴²), а на неодруженій молоді – калину, десь – лісові дерева, десь – плодові, біля самовбивць – осіку тощо. Так, за повідомленням Станіслава Пйотровіча з Покуття, початку ХХ ст. “на гробах садять переважно фруктові дерева аби люди зривали плоди і згадували померлого. Гріхом є таке дерево зрубати і ним палити”⁴³. У с. Маняві на Бойківщині “колись на гробі в головах ставили хрест, за ним садили дерево. На гробі дівчини садили калину, хлопця – явір, як старий вмер, то – грушку, стара – яблуньку”⁴⁴.

Генетично пов’язаним із цією традицією є поховання в саду під деревом. Розпорошені відомості про подібні поховання в українців можна знайти в публікаціях народознавців другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Зокрема мешканці Поділля, Середньої Наддніпрянщини та Східного Полісся в саду під деревом ховали нехрещених дітей – потерчат, а також траплялося, що й звичайних небіжчиків, особливо, якщо останні перед смертю висловили таке побажання щодо місця свого поховання⁴⁵.

Звичай садити біля могили плодове дерево – яблуню, грушу, сливу, вишню чи черешню пов’язаний, ймовірно, із похованнями неподалік оселі – у саду, про що ми згадували вище. Сама ж традиція висаджувати біля могили дерево походить, найімовірніше, із часів поховання під деревом у лісі. Про це йшлося в нашій публікації про поховання в лісі (ще навіть у ХІХ – на початку ХХ ст.) безпірних небіжчиків – передовсім самовбивць-вішалників⁴⁶. А оскільки місця поховання померлих неприродною смертю частково відображають особливості дохристиянських поховань, дослідники слушно припускають, що до язичницьких практик належить і поховання безпірних мерців під деревом⁴⁷.

⁴² Надія Вархол, “Народна уява про дерево”, *Науковий збірник Музею української культури у Свиднику*, т. 18 (1992): 241.

⁴³ Stanisław Piotrowicz, “Znachórka i wróżka Jewdocha Wojczuk. Materiały folklorystyczne ze wsi Bortnik na Pokuciu”, *Lud: kwartalnik etnograficzny*. ò. XIII (1907): 125.

⁴⁴ Роман Радович, “Будівельна обрядовість бойків”, *Народознавчі Зошити*, № 2 (2020): 334.

⁴⁵ Роман Сілецький, *Традиційна будівельна обрядовість українців: монографія*, 54–55.

⁴⁶ Роман Сілецький, “Ліс у народних демонологічних уявленнях українців”, *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету* 21 (2020): 1–20.

⁴⁷ Татьяна Агапкина, Андрей Топорков, “Материалы по славянскому язычеству (древнерусские свидетельства о почитании деревьев)”, *Литература Древней Руси. Источниковедение* (Ленинград: Изд-во “Наука”. Ленинградское отделение, 1988), 233–234. (Зазначимо, що співавторка цієї публікації Татьяна Агапкина опублікувала у 2019 р. монографію: Татьяна Агапкина, *Деревья в славянской народной традиции: Очерки*. (Москва: Индрик, 2019). 656. Один з розділів вказаної книги називається “Дерево в верованиях связанных со смертью и похоронами”. На превеликий жаль під час підготовки пропонованої публікації ця книга нам була недоступна).

У цьому контексті становить інтерес ритуальна заборона садити на обійсті дерево з лісу, виявлена на бойківському Підгір'ї. У с. Хромогорбі місцеві мешканці принесли з лісу ялинку і посадили на подвір'ї, на що бойко з сусідньої Нижньої Стинави (Стрийського р-ну Львівської обл.) зауважив: *“На подвіру не сади. З лісу дерево таке на подвіру сі не садит”*. *Значить, шось воно є... Шось там може бути, видно, нечисте...*⁴⁸.

Чи є ще якісь свідчення (бодай опосередковані) про поховання під деревами, зокрема, у лісі, як поширену в минулому узвичаєну практику? Ствердну відповідь дає аналіз ритуальних заборон, поширених ще донедавна в українців й пов'язаних з практичною господарською діяльністю, а саме з вибором дерева для будівництва та різних господарських потреб і місця для зведення будівель (житлових, господарських, культових) та технічних споруд (мостів).

Відповідно до світоглядних уявлень українців дерево для різних господарських потреб повинно бути “мудрим”⁴⁹, “чистим” (с. Космач Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл.)⁵⁰. Відтак, “нечисте” дерево уявлялося небезпечним і його уникали. Згідно з народними повір'ями українці розрізняли в лісі декілька категорій “нечистих” дерев: 1) ушкоджені природною стихією; 2) із природними дефектами*. Їх можна вважати міфологічно відзначеними. Нехтування ритуальними заборонами щодо їх використання в повсякденному побуті могло, за повір'ям, спричинити порушникам різні нещастя: збитки в господарстві, пожежу, хвороби, смерть господарів та їхніх дітей тощо⁵¹.

Стійкою негативною характеристикою в зазначеному контексті наділялася деревина, вражена блискавкою. Вона відома під різними назвами: “громове дерево”, “громовиця”, “громобой”, “грозове дерево”, “богобой”⁵². Небезпечність цього дерева для людини пояснюється, згідно із загальнопоширеним в українців повір'ям тим, що під ним / на ньому / в ньому ховається нечиста сила, в яку Бог кидає блискавки, щоб убити диявола. Про подібні уявлення ще й досі можна почути від мешканців Карпат і Прикарпаття (бойків, гуцулів, покутян). *“Дерево як грім вдарить, казали, [...] там сидів під ним бодай щезло і святий Ілля його забив”* (с. Катина Старосамбірського р-ну)⁵³. *“Як грім в дерево вдарить [...] бо під ним – злий дух і грім в нього стрілив”* (с. Сушиця

⁴⁸ Зап. В. Галайчук 02.07.2019 р. в с. Хромогорбі Стрийського р-ну Львівської обл. від Марії Володимирівни Крушельницької, 1946 р. народж.

⁴⁹ Володимир Шухевич, “Гуцульщина”, ч. 1, *Матеріали до українсько-руської етнології*. т. 2 (1899): 88.

⁵⁰ *Архів ЛНУ ім. І. Франка*, ф. Р-119, оп. 17, спр. 259-Е, арк. 15.

* Демонологічні повір'я про певні породи деревини (як от дуб, липу, сосну, осіку, березу тощо) в даній публікації не розглядатимуться, як такі, що вже певною мірою висвітлювалися в народознавчій літературі.

⁵¹ Роман Сілецький, *Традиційна будівельна обрядовість українців: монографія*, 26–27.

⁵² Там само, 33.

⁵³ *Архів ЛНУ ім. І. Франка*, ф. Р-119, оп. 17, спр. 200-Е, арк. 2.

Старосамбірського р-ну)⁵⁴. “Дерево бите громом – то Бог наказує... Бог б’є громом туди, де [є] недобре” (с. Тур’є Старосамбірського р-ну)⁵⁵. “Громове дерево [...] бо там – лихе, то і вдарило” (с. Тур’є Старосамбірського р-ну)⁵⁶. “Грім б’є туди, де є нечиста сила: в дереві, під деревом...” (с. Виців Старосамбірського р-ну)⁵⁷. “Грім б’є в ту ялицю, де є диявол. Як хтось повісився на тому дереві, або як незаконно там закопана якась людина – під деревом або на тім самим місці, де дерево виросло. (Як був викидок... він – нехрещений; чи втопленик – його не положено ховати на цвинтарі, його ховають на границі цвинтаря, бо він не помер християнською смертю, а від диявольського духа)” (с. Головецько Старосамбірського р-ну)⁵⁸. “Дерево, бите громом – лихе в нього било, бо під ним шось закопане було...” (с. Стара Сіль Старосамбірського р-ну)⁵⁹. “Дерево, бите громом [...] в ньому дідько ночував, за ним ховався” (с. Пороги Богородчанського р-ну)⁶⁰. “В яку деревину грім вдарив [...] грім б’є в диявола – він сі ховає” (с. Міжгір’я Богородчанського р-ну)⁶¹. “Як грім вдарить дерево [...] бо там – дідько і Бог влупив в нього” (с. Довпотів Калуського р-ну Івано-Франківської обл.)⁶². “Грім б’є в нечисте місце. Якиш грім вдарив в дерево, там є шось нечисте” (с. Шешори Косівського р-ну Івано-Франківської обл.)⁶³. “Дерево, бите громом [...]. Були розмови, шо грім бив в грішні місця – де вбивство було, розбій якийсь був, якась несправедливість велика була між людьми” (с. Тростянець Снятинського р-ну Івано-Франківської обл.)⁶⁴.

Аналогічні повір’я про причини “громобою” побутують й на Поліссі. “Дерево бите громом [...] поманує зле Бога, а Бог його б’є” (с. Гошів Овруцького р-ну Житомирської обл.)⁶⁵. “Дерево, бите грозою – під деревом є злий і він притягає блискавку” (с. Розсохівське Народицького р-ну Житомирської обл.)⁶⁶. “Деревина, побита громом... під такою сосною погане є” (с. Хорошино Олевського р-ну Житомирської обл.)⁶⁷. “Громом биті дерева [...] під ним чорт ховається, Бог його хоче вбити” (с. Хочино Олевського р-ну)⁶⁸. “Як

⁵⁴ Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 199-Е, арк. 7.

⁵⁵ Там само, спр. 193-Е, арк. 9.

⁵⁶ Там само, спр. 10.

⁵⁷ Там само, спр. 203-Е, арк. 11.

⁵⁸ Там само, арк. 4.

⁵⁹ Записав Р. Радович в с. Стара Сіль Старосамбірського р-ну Львівської обл. 10. 11. 1998 р.

⁶⁰ Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 119-Е, арк. 2.

⁶¹ Там само, спр. 259-Е, арк. 4.

⁶² Там само, спр. 194-Е, арк. 4.

⁶³ Там само, спр. 681-Е, арк. 18.

⁶⁴ Там само, спр. 596-Е, арк. 25.

⁶⁵ Архів Інституту Народознавства НАН України (далі – Архів ІН НАН України), ф. 1, оп. 2, спр. 423 б, арк. 210.

⁶⁶ Там само, спр. 423 а, арк. 123.

⁶⁷ Там само, спр. 442 б, арк. 2.

⁶⁸ Там само, арк. 50.

гром поб'є дерево... ним у печі топити, це так, як з мертвеца з гроба трісками – буде холодно в хаті” (с. Білорівчичі Олевського р-ну)⁶⁹. “Гром б'є в те дерево, де лихий ховається” (с. Хорошино)⁷⁰. “Молнія б'є в те дерево, де ховається нечистий” (с. Стівпинка Олевського р-ну)⁷¹. “Перун – гром... дерево бите громом [...] там чорт сидів, там і попадає...” (с. Федорівка Поліського р-ну Київської обл.)⁷². “Як дерево грім вдарить, кажуть, що під таким деревом лихо сиділо [...]” (с. Залазько Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.)⁷³. “Грім б'є на дерево, а там може що під коренем сидить – хто його відає, що там є...” (с. Грудки Камінь-Каширського р-ну)⁷⁴. “Дерево, громом почеплене [...] є зі злим духом, на йому злий дух сидів і грім бив...” (с. Ворокомле Камінь-Каширського р-ну)⁷⁵. “Молнія б'є туди, куди нечиста душа ховається...” (с. Білятичі Сарненського р-ну Рівненської обл.)⁷⁶. “Дерево, в яке гром вріже [...]. Під кожним деревом ховається лихий. Як гримить, то [він] ховається під дерево” (с. Карпилівка Сарненського р-ну)⁷⁷. “Дерево, бите громом... гром б'є в дуб і сосну – шось на тому дубу було недоброе” (с. Перекалля Зарічненського р-ну Рівненської обл.)⁷⁸. “Дерево, в яке вдарила гроза [...] воно заляте, під ним прятався злий дух і його біла гроза” (с. Самари Ратнівського р-ну)⁷⁹.

За народним демонологічним переказом згадане повір'я навіть стало основою для виникнення на Гуцульщині назви гори “Чортка”: “Там колись давно ударив грім у смиреку і найшли люди на тім місци кров із “него” – осини [...]. То він – осина – сховав сі під ту гачугу, а грім у него уцілив і убив”⁸⁰.

Перебування нечистої сили під деревом / на дереві / у дереві також, відповідно до народних демонологічних уявлень українців, спричинювало активізацію ще однієї грізної природної стихії – сильного вітру, який ламав ліс, вивертав дерева з корінням. Таку деревину називали “вітроломом”, “буреломом”, “вівороттю”, “вувертом”, “вивертнем”, “виворотком”, “уломом”⁸¹. Використання його

⁶⁹ Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 2, спр. 442 б, арк. 36.

⁷⁰ Там само, арк. 4.

⁷¹ Там само, арк. 25.

⁷² Там само, спр. 410 а, арк. 75.

⁷³ Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 201-Е, арк. 12.

⁷⁴ Там само, арк. 19.

⁷⁵ Там само, арк. 28.

⁷⁶ Там само, спр. 202-Е, арк. 15.

⁷⁷ Там само, арк. 16.

⁷⁸ Там само, спр. 205-Е, арк. 7.

⁷⁹ Там само, спр. 196-Е, арк. 5.

⁸⁰ Антін Онищук, “Матеріяли до гуцульської демонології. Записані у Зелениці, Надвірнянського повіта, 1907–1908”, *Матеріяли до українсько-руської етнології*. т. XI (1909): 6.

⁸¹ Роман Сілецький, *Традиційна будівельна обрядовість українців: монографія*, 36.

людиною з господарською метою було не менш небезпечним за “громобой” і через те його уникали. Зупинимося на найпромовистіших свідченнях зв’язку “вітролому” з нечистою силою. “Виворот [...] недобре дерево, [...] бо недобре його вивалило, там – недобре ходило” (с. Перекалля Зарічненського р-ну)⁸². “Виворот [...] там злий дух сидит під деревом” (с. Ворокомле Камінь-Каширського р-ну)⁸³. “Зламане дерево [...] зла душа зламала” (с. Видерта Камінь-Каширського р-ну)⁸⁴. “Приказують, що [...] де пушу вивернув вітьор, то лихе її вивернуло” (с. Залазько Камінь-Каширського р-ну)⁸⁵. “Вітролом – на ньому ходив злий дух” (с. Норинськ Овруцького р-ну)⁸⁶. “Вівертень – ту хвою недобре виворачувало” (с. Магдин Овруцького р-ну)⁸⁷. “Вітролом, вивертень – його зла пара, злий дух поломив” (с. Селець Народицького р-ну)⁸⁸. “Бурелом [...] там дух поганий” (30-кілометрова Зона відчуження ЧАЕС (колишнє с. Іллінці))⁸⁹. “Улом... шось його зле зломило” (с. Пістинь Косівського р-ну)⁹⁰. “З дерева, зваленого в лісі вітром [...]. Вітер, кажуть, то – лихий, може летіти вітром і поламати” (с. Ракобовти Буського р-ну Львівської обл.)⁹¹. “Вітром звалене дерево. [...] Може там шось лихе примоталося. Сильний вітер – від лихого” (с. Гумнище Горохівського р-ну Волинської обл.)⁹². “Дерево, вихором зламале [...]. Як вітер ломит ліс, завірюха йде... то – на мір” (с. Луквиця Богородчанського р-ну)⁹³. “Вивороть – дерево, звалене злим духом; під вивороть не можна навіть ставати (може підвіяти в злий час, може відняти руки або ноги)” (с. Чорний Потік Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл.)⁹⁴. “Вітрозлом [...] його ломит нечистий дух – вівертень, вітрозлом. Коли вітер робит в полі крутіж, то – нечиста сила” (с. Рунгури Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.)⁹⁵. “Звалене дерево [...] – бурю робить нечистий” (с. Тур’є Старосамбірського р-ну)⁹⁶. Антін Онишук писав, що згідно з повір’ями гуцулів “на тім місци, де слідно, шо була вивороть (перевернене дерево), то там гирь хату класти – бо уже не знати, яке то місце”⁹⁷.

⁸² Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 205-Е, арк. 7.

⁸³ Там само, спр. 201-Е, арк. 28.

⁸⁴ Там само, арк. 14.

⁸⁵ Там само, арк. 11.

⁸⁶ Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 2, спр. 423 б, арк. 180.

⁸⁷ Там само, арк. 178.

⁸⁸ Там само, арк. 163.

⁸⁹ Там само, спр. 442 б, арк. 54.

⁹⁰ Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 681-Е, арк. 9.

⁹¹ Там само, спр. 524-Е, арк. 10.

⁹² Там само, спр. 522-Е, арк. 3.

⁹³ Там само, спр. 259-Е, арк. 14.

⁹⁴ Там само, спр. 192-Е, арк. 8.

⁹⁵ Там само, арк. 10.

⁹⁶ Там само, спр. 193-Е, арк. 9.

⁹⁷ Антін Онишук, “Матеріяли до гуцульської демонології. Записані у Зелениці, Надвірнянського повіта, 1907–1908”: 5.

Часом блискавку і вітер вважали рівноцінними знаряддями знищення нечистої сили під деревом. *“Котре дерево грум поб’є, бура повиворачає [...] – ним заведує той, не при хаті говорачи, которий виворочає, валить”* (с. Виступовичі Овруцького р-ну)⁹⁸. *“Як дерево вивернуло, як грім вдарив [...] казали, [...] то є нечистий там”* (с. Волошинове Старосамбірського р-ну)⁹⁹. В *“пуцу, вивалену бурею [...] буде бити грім”* (с. Грудки Камінь-Каширського р-ну)¹⁰⁰. *“Якщо вихор ховається під деревом – чорт, лихий під тим деревом сховався. В це дерево обов’язково вдарить молнія. Деревя, побиті молнією – під ними колись сховався вихор (крутить) – нечистий дух”* (с. Кішин Олевського р-ну)¹⁰¹. *“Буролом – його Бог звалив, таке дерево різали на дрова: “Хай воно згорить і з димом йде до Бога”* (с. Бігунь Овруцького р-ну)¹⁰². Згідно з гуцульською міфологічною традицією юдники (які “юдьи людей”) *“звичайно сидьи вони під віворотьми в лісі, то на межах [...]”*¹⁰³.

Народний світогляд також наділяв демонічними властивостями дерева, які мали певні природні дефекти. Поліщуки називали їх “поміченими Богом”¹⁰⁴, тобто вважали їх міфологічно відзначеними. Зауважимо, що часто одна й та ж сама вада дерева могла фігурувати під різними назвами і навпаки: різні за природою дефекти позначалися однією назвою. В контексті розглядуваної теми важливим є сам факт, що ці дефекти природного походження народна традиція пов’язувала з певними демонологічними уявленнями. Спробуємо проілюструвати це явище.

Одним із найнебезпечніших природних дефектів деревини (в контексті демонологічних повір’їв) була так звана “свічка”. Найчастіше так називали дерево (сосну, смереку, ялину), в якій із середини відростав паралельно з основним стовбуром довгий тонкий сук (вгору або рідше – вниз) й завершувався маленькою густою кроною, часто засохлою (“мітлою”, “вільцем”). Михайло Зубрицький писав, що “коли хто рубає дерево, а побачить в нім стрілу врослу з боку в гору, вирубує її, бо таке дерево нечисте”¹⁰⁵. Оцінка демонічних властивостей такого дерева часто присутня не лише у вербальній характеристиці небезпечних наслідків його використання для людини, але й нерідко в його локальних назвах. *“Дерево з мітлою не брали, щоб не було грому в хату”* (с. Тур’є Старосамбірського р-ну)¹⁰⁶. *“Дерево зі свічкою має нечисту силу”*

⁹⁸ Архів ІН НАН України, ф. Р-119, оп. 17, спр. 423 б, арк. 225.

⁹⁹ Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 200-Е, арк. 11.

¹⁰⁰ Там само, спр. 201-Е, арк. 3.

¹⁰¹ Архів ІН НАН України, ф. Р-119, оп. 17, спр. 442 б, арк. 24.

¹⁰² Там само, спр. 423 б, арк. 196.

¹⁰³ Володимир Шухевич, “Гуцульщина” ч. V, *Матеріали до українсько-руської етнології* т. VII (1904): 6.

¹⁰⁴ Роман Радович, *Поліське житло: культурно-генетичні витоки та еволюційні процеси* (Львів, 2017), 244.

¹⁰⁵ Михайло Зубрицький, “Будинки і майстри”, *Житє і слово*, т. 3 (1895): 71.

¹⁰⁶ Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 193-Е, арк. 11.

(с. Тур'є Старосамбірського р-ну)¹⁰⁷. “Дерево зі свічкою – дерево поганой сили; дерево з мітлою – дідьче помело...” (с. Галівка Старосамбірського р-ну)¹⁰⁸. “[...] на смереці мітла – чортова мітла, свічка...” (с. Топільниця Старосамбірського р-ну)¹⁰⁹. “Ялинку зі свічкою не брали, бо хата згорить” (Сушиця Старосамбірського р-ну)¹¹⁰. “Дерево зі свічкою не брали, бо не буде вестися челядь в хаті” (с. Воля Старосамбірського р-ну)¹¹¹. “Дерево зі свічкою не брали, бо грім б'є в хату” (с. Велика Лінина Старосамбірського р-ну)¹¹². “Смереку зі свічками не брали, бо би люди швидко вмерли в такій хаті” (с. Чорний Потік Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл.)¹¹³. “Дерево, що має свічку, не брали, бо, кажуть, в ту хату вдарит грім” (с. Великосілля Старосамбірського р-ну)¹¹⁴. “Як в дереві сук [...], кажуть, в нім біда сидит (він є сук, але з таким помелом – густа чатина невелика, на ялині воно зелене)” (с. Біличі Старосамбірського р-ну)¹¹⁵. “Дерево з чортовою мітлою не брали [...] там знаходиться нечиста сила” (с. Головецько Старосамбірського р-ну)¹¹⁶. “[...] в лісі дерево має таку галузу – бідяча мітла...” (с. Грозьова Старосамбірського р-ну)¹¹⁷. “Вибирають дерево, щоб [...] не мало свічки (такий сук – в сторону так, до верха, а на ньому росте такий ковток сухого... чортова мітла росте). Така деревина не підлягає для будови, бо може поселитися нечистий дух” (с. Бабино Старосамбірського р-ну)¹¹⁸. “Якщо в дереві є гулина, яка росте прямо – виростає такий гострий сук, то в те дерево буде бити грім, його в стройку не беруть” (с. Старі Коні Зарічненського р-ну)¹¹⁹. “Вовчий зуб тоже не клали – сучок такий здоровий вверх [росте]” (с. Сеньчиці Зарічненського р-ну)¹²⁰. “Деревина зі свічкою – буде смерть хазяїну хати (бо як вмере мрець – в хаті свічка)” (с. Хорощино Олевського р-ну)¹²¹. “Чортове гільце – на сосні в кроні прямий сук... в хаті будуть злис свистати, не буде вестися, упадок буде” (с. Розсохівське Народицького р-ну)¹²². “Сосна з

¹⁰⁷ Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 193-Е, арк. 9.

¹⁰⁸ Там само, арк. 15.

¹⁰⁹ Там само, арк. 12.

¹¹⁰ Там само, арк. 7.

¹¹¹ Там само, арк. 5.

¹¹² Там само, арк. 3.

¹¹³ Там само, спр. 192-Е, арк. 8.

¹¹⁴ Там само, спр. 200-Е, арк. 16.

¹¹⁵ Там само, арк. 9.

¹¹⁶ Там само, спр. 203-Е, арк. 4.

¹¹⁷ Там само, арк. 15.

¹¹⁸ Там само, арк. 5.

¹¹⁹ Там само, спр. 205-Е, арк. 32.

¹²⁰ Там само, арк. 19.

¹²¹ Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 2, спр. 442 б, арк. 2.

¹²² Там само, спр. 423 а, арк. 123.

чортючим суком – з галузою...” (с. Бігунь Овруцького р-ну)¹²³. *“Хвою з байстрючком – зі свічкою не можна брати...”* (с. Левковичі Овруцького р-ну)¹²⁴.

Суттєво конкретизують повір'я про “свічку” наступні повідомлення з Гуцульщини і Полісся: *“Якщо був у смереці приріст – сучок, казали, [що вона] має двоє серців, що то – шкідливе для людини”* (с. Бистрець Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.)¹²⁵. *“В деревині є свічка – друге серце. Те нельзя ложить в стену – в хазяйстві не буде вестися”* (с. Вичівка Зарічненського р-ну)¹²⁶. Адже згідно з демонологічними віруваннями українців два серця має один із найдавніших міфологічних персонажів – упир¹²⁷. Гуцули називали таке дерево “безчисним”:

*“се таке дерево, що має два серця, або така смерека, що має заростень-приросток (галуза не росте в бік, але в гору); безчисне дерево важить на чоловіка, бо коло него є Юда”*¹²⁸.

Цей же демонологічний “аргумент” лежить, очевидно, в основі негативної оцінки і розсохатого дерева, відомого під низкою локальних назв: “розсохате дерево”, “близнята”, “двохральне”, “клевцак”, “двойник”, “розсюха”, “злепа”, “задвійне”, “караковате”, “роздвоєне від одного корня”, “дерево з двома серцями”¹²⁹. Поліщуки подекуди вважали, що *“розсохате дерево теє [...] як свічка [небезпечно]”* (с. Острівськ Зарічненського р-ну)¹³⁰. *“Розсюхи не використовували, бо діти будуть близнюки”* (с. Тур Ратнівського р-ну)¹³¹. *“Як злепляна хвойка, то на хату не годиться – пошкодить, діти будуть каліками”* (с. Тур)¹³². *“Злепу не брали, бо можуть родитися близнюки, а їх годувати гидко”* (с. Тур)¹³³. *“Двохральне дерево не брали, бо будуть родитися двойнята. Якщо двойнята вложиш в хату – не будеш в парі жити”* (с. Стара Марківка Поліського р-ну Київської обл.)¹³⁴. *“Розвилкове дерево теж не можна брати, бо воно шкодило – худоба не годувалася.*

¹²³ Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 2, спр. 423 б, арк. 196.

¹²⁴ Там само, арк. 167.

¹²⁵ Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 596-Е, арк. 17.

¹²⁶ Там само, спр. 205-Е, арк. 29.

¹²⁷ Володимир Галайчук, *Українська міфологія* (Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016), 250 ([...] “найвірогіднішим видається трактування упиря як ‘неспаленого’ (від *пир – ‘вогонь’), адже давньою формою забезпечення переходу на “тамтой світ” була саме кремація тіла померлого”).

¹²⁸ Володимир Шухевич, “Гуцульщина” ч. V, *Матеріали до українсько-руської етнології* т. VII (1904): 255.

¹²⁹ Роман Сілецький, *Традиційна будівельна обрядовість українців: монографія*, 39.

¹³⁰ Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 205-Е, арк. 13.

¹³¹ Там само, спр. 195-Е, арк. 4.

¹³² Там само, арк. 10.

¹³³ Там само, арк. 11.

¹³⁴ Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 2, спр. 410 а, арк. 78.

Якби його взяли на міст, то з того моста хтось міг би впасти в ріку” (с. Головецько Старосамбірського р-ну)¹³⁵.

Як мовилося вище, демонічні властивості “двохрального” дерева зумовлені наявністю в нього, подібно як і в упира, двох сердець. “Дерево, яке має двоє сердець – розсохате, вилкоподібне – важить на людину” (с. Криворівня Верховинського р-ну)¹³⁶. “Розсохате дерево [...] біда гримит у тім дереві, таке дерево має двоє сердець” (с. Розтоки Путильського р-ну Чернівецької обл.)¹³⁷. “В задвійному дереві антихрист перебуває, бо воно має два серця, тому там – злий дух” (с. Великосілля Старосамбірського р-ну)¹³⁸.

До небезпечних належало також дерево з “вовком” (“крепсом”), яке мало довкола стовбура хворобливий наріст. “Невільно брати дерево з вовком, воно має на собі таке сучче, а там такі гүлі ростут... Казали, що то – вовк” (с. Гута Богородчанського р-ну)¹³⁹. “Дерево з вовком [...] боялися брати” (с. Воля Старосамбірського р-ну)¹⁴⁰. “Ялинка з вовком [...] – гіль з заростом (?) – бідяче помело” (с. Волошинове Старосамбірського р-ну)¹⁴¹. “Дерево, яке має так довкола... як обручка є, наріст (там злий дух є) – з вовком, воно нечисте [...]” (с. Виців Старосамбірського р-ну)¹⁴². “Дерево з вовком (має наріст навколо стовбура) не брали, бо грім б’є в хату [...]” (с. Велика Лінина Старосамбірського р-ну)¹⁴³.

Згадані повір’я побутували і в лемків, про що повідомляв свого часу Вінцентій Поль: “дерево, яке має хворобливий наріст або дикий відросток, вони називають вовком і рибою [...], потрапивши до стаїні або хижі, вовк шкодить худобі, а риба людям”. Народознавець зазначив, що таке дерево називають “позначеним Богом”, і що лемко радше покине село і родину, ніж збудує оселю з такого дерева¹⁴⁴.

До міфологічно відзначених дерев народна традиція відносила й сухі. Поліщуки вважали, що “сухостоїна заболена на тому світє” (с. Жерев Народицького р-ну)¹⁴⁵. “Сухостой – дерево заболене, сем’я зводитса” (с. Норинськ Овруцького р-ну)¹⁴⁶. А покутяни пов’язували засохлість дерева з вітром: “Дерево всохло... бо якось такий вітер повіяв на него...” (с. Гарасимів

¹³⁵ Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 203-Е, арк. 4.

¹³⁶ Там само, спр. 196-Е, арк. 2.

¹³⁷ Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 2, спр. 352, арк. 45.

¹³⁸ Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 200-Е, арк. 16.

¹³⁹ Там само, спр. 199-Е, арк. 4.

¹⁴⁰ Там само, спр. 193-Е, арк. 5.

¹⁴¹ Там само, спр. 200-Е, арк. 11.

¹⁴² Там само, спр. 203-Е, арк. 10.

¹⁴³ Там само, спр. 193-Е, арк. 3.

¹⁴⁴ Wincenty Pol, “Górale Czuchóńkowie”, *Pol W. Prace z etnografii północnych stoków Karpat*. Wyd. J. Babcz. (Wrocław, 1966), 110.

¹⁴⁵ Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 2, спр. 423 б, арк. 205.

¹⁴⁶ Там само, арк. 180.

Тлумачького р-ну Івано-Франківської обл.)¹⁴⁷. Згідно з гуцульською демонологією ліс усихає “від відьми” – “бо вона гризе його”¹⁴⁸. Волиняни вірили, що в сухому дубі сидить чорт, й тому в нього б’є блискавка¹⁴⁹. До поширених також належить повір’я, що суха верба і суха груша є пристанищами нечистої сили¹⁵⁰.

Отже, міфологічна відзначеність аномальних (“нечистих” за народною демонологічною термінологією) дерев – ушкоджених стихією, із природними дефектами завдячує повір’ю, що під таким деревом / на дереві / у дереві є нечиста сила (“чорт”, “антихрист”, “юдник”, “осина”, “погане”, “лихе”, “біда”, поховання безпірного небіжчика тощо). Відтак його, за повір’ям, неодмінно вразить блискавка (“перун”).

На користь припущення існування зв’язку між повір’ями про дерева і давньою традицією поховання під деревом свідчить також аналіз повір’їв, що стосуються місця, на якому вони росли й були викорчовані. “Корчунку” особливо остерігалися під час вибору місця для зведення нової оселі¹⁵¹. “На пеньку не строять – боялися” (с. Самари Ратнівського р-ну)¹⁵². “На пні, де пущину зрізали, не строїли” (с. Видерта Камінь-Каширського р-ну)¹⁵³. “В пуці не можна строїти хати, бо не буде вестися” (с. Осовці Камінь-Каширського р-ну)¹⁵⁴. “Хату на корчунку на ставили, бо люди повмирають” (с. Пороги Богородчанського р-ну)¹⁵⁵. “Пень де був, там місце недобре. Казали, то шось недобре, не ведесі там... на пнес класти” (с. Пістинь Косівського р-ну)¹⁵⁶. “На пеньках не можна строїтися, і на межі не можна, бо в сем’ї може хтось умерти” (с. Задовже Зарічненського р-ну)¹⁵⁷. “На пні – де було дерево – не клали хату, бо не буде вестися рід. На корчунку не можна будувати сім років” (с. Довпотів Калуського р-ну)¹⁵⁸. “На викорчованому місці будувати не можна, бо дітей не буде, хтось вмере” (с. Тур Ратнівського р-ну)¹⁵⁹. “[...] Пень треба викорчовувати і ту глину вибирати, і свіжої глини навезти. Так старі люди казали. Один недавно поставив літню кухню і вона на тіцько-во залізла на пень... То дитина захворіла – ледве до лікарні завезли”

¹⁴⁷ Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 597-Е, арк. 34.

¹⁴⁸ Володимир Шухевич, “Гуцульщина”, ч. V, *Матеріали до українсько-руської етнології*. т. VII, 203.

¹⁴⁹ Василь Кравченко, “Этнографические материалы, собранные в Волынской и соседних с ней губерниях”, *Труды Общества Исследователей Волыни* т. V (Житомир, 1911): 4.

¹⁵⁰ Іларіон, митрополит, *Дохристиянські вірування українського народу: історично-релігійна монографія* (Київ: Акціонерне товариство “Обереги”, 1992), 57.

¹⁵¹ Роман Сілецький, *Традиційна будівельна обрядовість українців: монографія*, 79–83.

¹⁵² Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 196-Е, арк. 7.

¹⁵³ Там само, спр. 201-Е, арк. 14.

¹⁵⁴ Там само, арк. 9.

¹⁵⁵ Там само, спр. 199-Е, арк. 2.

¹⁵⁶ Там само, спр. 681-Е, арк. 9.

¹⁵⁷ Там само, спр. 205-Е, арк. 14.

¹⁵⁸ Там само, спр. 194-Е, арк. 4.

¹⁵⁹ Там само, спр. 195-Е, арк. 2.

(с. Лопушниця Старосамбірського р-ну)¹⁶⁰. “[...] Я на місці свої хати зрізав шовковицю, то у мене умерло четверо дітей” (с. Залішани Поліського р-ну)¹⁶¹. “На місці, де викорчували дерево, колись не будували, бо в такій хаті діти мрут” (с. Бігунь Овруцького р-ну)¹⁶². “Якщо пень [...], то треба було викорчувати його і обов’язково спалити. А так-во – пень зрізав і всьо – так не можна! А може там хтось поховав там шо... або шо? (Поховав, а там – груша виросла...)” (с. Ворокомле Камінь-Каширського р-ну)¹⁶³. Аналогічне повір’я зафіксував у міжвоєнний період на гуцульсько-покутському пограниччі також львівський етнолог Ян Фальковський: “Не можна [...] будувати хату на свіжому корчунку, бо в такій хаті діти гинуть”¹⁶⁴.

Місце, на якому росло дерево, українці вважали (подібно як і розглянуті вище “позначені Богом” дерева) “нечистим”. “Як на місці є з деревини корінь [...], то треба все викидати, аби було чисте місце, бо не буде вестися худоба, діти” (с. Довпотів Калуського р-ну)¹⁶⁵. “На місці викорчуваного дерева хату не клали [...]. Хату треба класти на чистому місці” (с. Слобода Коломийського р-ну)¹⁶⁶. “На пні хату будувати недобре. Краще будувати на чистому місці” (с. Пороги Богородчанського р-ну)¹⁶⁷. “Де пень – невільно класти хату [...]. Аби в хаті було добре, треба на чистім місці...” (с. Гута Богородчанського р-ну)¹⁶⁸. “На пеньках не строїлися – місце має бути чисте” (с. Кухче Зарічненського р-ну)¹⁶⁹. “На пні хату не клали – аби на чистому місці” (с. Луквиця Богородчанського р-ну)¹⁷⁰. “Там, де дерево росло – там не... де дерево. Аби чисте було місце” (с. Нижній Березів Косівського р-ну)¹⁷¹. “[...] Кажали в селі [...] не будувати хату там, де була хата або десь там дерева якісь. На чистім! На чистім пляці [треба будувати]” (с. Чортовець Городенківського р-ну Івано-Франківської обл.)¹⁷².

Окреслення “нечисте” означало не що інше, як присутність на певному місці нечистої сили. Антін Онищук писав, що “на землі є нечисті місця, де пробуває чорт [...]”¹⁷³. Аналогічне трактування “нечистого” місця на Покутті зафіксував і народознавець Йозеф Шнайдер: “це означає, що там перебуває диявол”¹⁷⁴.

¹⁶⁰ Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 200-Е, арк. 5.

¹⁶¹ Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 2, спр. 410 а, арк. 57.

¹⁶² Там само, спр. 423 б, арк. 197.

¹⁶³ Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 200-Е, арк. 17.

¹⁶⁴ Jan Falkowski, *Północno-wschodnie pogranicze Huculszczyzny* (Lwów, 1938), 35.

¹⁶⁵ Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 194-Е, арк. 3.

¹⁶⁶ Там само, спр. 192-Е, арк. 2.

¹⁶⁷ Там само, спр. 199-Е, арк. 10.

¹⁶⁸ Там само, арк. 8.

¹⁶⁹ Там само, спр. 205-Е, арк. 12.

¹⁷⁰ Там само, спр. 259-Е, арк. 13.

¹⁷¹ Там само, спр. 681-Е, арк. 11.

¹⁷² Там само, спр. 597-Е, арк. 9.

¹⁷³ Антін Онищук А, “Матеріяли до гуцульської демонології”, *Матеріяли до української етнології*. т. XI (Львів, 1909): 4.

¹⁷⁴ Józef Schnaider, “Lud peczeniżyński: Szkic etnograficzny”, *Lud: kwartalnik etnograficzny*, т. XIII (Lwów, 1907): 115.

Зазначене повір'я в різних місцевостях України можна записати й у наші дні. *“Поклав хату і шось пуджало – побудував на викорчуваних пнях”* (с. Лісна Коломийського р-ну)¹⁷⁵. *“На місці, де викорчували дерево, хату не ставили – це лихе там водиться”* (с. Злобичі Коростенського р-ну Житомирської обл.)¹⁷⁶. *“На місці дерева, казали, хату класти не можна. Там, кажуть, може і диявол бути... на цім місці”* (с. Гончарів Тлумацького р-ну Івано-Франківської обл.)¹⁷⁷. *“Нечистий пляц – то шось не дає... (х т о с ь, хто є в цьому місці), не дозволяє на ньому будь-що споруджувати”* (с. Грозьова Старосамбірського р-ну)¹⁷⁸.

Іван Франко стосовно повір'я про “нечисте” місце писав наступне:

*“Бувають такі місця, що як стати на нім або що зробити: викопати яму, зрубати дерево, вбити палець або що, то чоловік заслабне або навіть нагло вмере. Звичайно, се таке місце, де колись хтось чоловіка забив, або мати дитину стратила, або де закопано такого трупа, що вмер без сповіди, повішеника, потопленика, то що. То его душа на тім місці покутує і мстить ся на людях”*¹⁷⁹.

Як бачимо, місце під деревом (або “корчунком”) пов'язане з похованням.

Єдиним способом убезпечити себе від могутніх і грізних демонічних мешканців “корчунку” було “закупляння” місця, на якому росло дерево, тобто їх умилостивлення, задобрення або ж застосування апотропеїв. Ймовірно, у давнину існував цілий обряд, який дійшов до нас в редукованій скороченій формі. Розглянемо дешифру того, що вдалося виявити в ході польових пошуків. *“На місці дерева... це місце освячував тазда, закидали тудя гроші – в яму, а кидають тудя переважно вовну з овечки”* (с. Микитинці Косівського р-ну)¹⁸⁰. *“Як дерево викорчували, то хліб закопували”* (с. Перемиль Горохівського р-ну Волинської обл.)¹⁸¹. *“[...] Шоб звести хату на корчунку, треба яму засипати землею, а пляц засіяти житом”* (с. Стара Ропя Старосамбірського р-ну)¹⁸². *“Як пеньки викорчували, то туди клали шось свячене... свячене зілля”* (с. Мінківці Славутського р-ну Хмельницької обл.)¹⁸³. *“[...] Як корчують пенька, то кидають, [...] землі – з хрестом... перехрестився”* (с. Завалля Снятинського р-ну Івано-Франківської обл.)¹⁸⁴.

¹⁷⁵ Польові матеріали Р. Радовича, записані у 2005 р. на Покутті.

¹⁷⁶ *Архів ІН НАН України*, ф. 1, оп. 2, спр. 423 а, арк. 139.

¹⁷⁷ Там само, спр. 597-Е, арк. 24.

¹⁷⁸ Там само, спр. 203-Е, арк. 15.

¹⁷⁹ Іван Франко, “Людові вірування на Підгір'ю”, *Етнографічний збірник* т. V (Львів, 1898): 212–213.

¹⁸⁰ *Архів ЛНУ ім. І. Франка*, ф. Р-119, оп. 17, спр. 681-Е, арк. 21.

¹⁸¹ Там само, спр. 522-Е, арк. 2.

¹⁸² Записав Р. Радович у 2008 р. на Бойківщині.

¹⁸³ *Архів ЛНУ ім. І. Франка*, ф. Р-119, оп. 17, спр. 206-Е, арк. 28.

¹⁸⁴ Там само, спр. 596-Е, арк. 11.

У новітні часи в яму з-під дерева частіше кидали в якості “плати” металеві гроші. “[...] В яму клали гроші, воду свячену... копійки” (с. Спас Коломийського р-ну)¹⁸⁵. “Бувало, шо корчували [...]. В яму кидали копійку” (с. Гарасимів Тлумацького р-ну)¹⁸⁶. “[...] Як дерево посували (викорчувували. – Р. С.), то кидали в яму хліб, копійки, аби людині не пошкодило” (с. Незвиско Городенківського р-ну)¹⁸⁷. “Чогось люди багато уважали недобрих місць на землі: шось колись сі ставало, вважали нечисту силу [...]. На місці дерева в яму кидали копійку” (с. Хотимир Тлумацького р-ну)¹⁸⁸. “[...] На родючому дереві, коли його викопати і в ту яму закопати гроші – купити собі місце” (с. Корнів Городенківського р-ну)¹⁸⁹. На місці родючого дерева [...] треба було класти гроші на пеньок” (с. Тишківці Городенківського р-ну)¹⁹⁰. “На пні не можна строїти [...]. Кинут 5-10 копійок – заплатили за землю. Ви її купляєте – там, де було дерево, там киньте... Ви її купили” (с. Ворокомле Камінь-Каширського р-ну)¹⁹¹. “На місці зрізаного дерева не ведеться в хороминах. Як корчуют дерево, то в яму кидають копійку, щоб якась польза була. То так як платиться за ту землю. Так само колись кидали копійку в яму для покойника” (с. Ворокомле Камінь-Каширського р-ну)¹⁹².

Описаний звичай тотожний звичаю “закупляння місця”, відомого нам із поховальної і будівельної обрядовості. Вкладання копійок в землю було умилюючою жертвою могутнім мешканцям підземного потойбічного світу¹⁹³.

Викладений матеріал дозволяє розглядати дерево біля могили на сучасному кладовищі, як трансформацію давньої слов’янської традиції влаштування некрополів у лісах. У ранньослов’янських археологічних культурах першого тисячоліття (й, зокрема, на території України) домінував поховальний обряд трупоспалення. Після кремації тіла небіжчика кальциновані кістки ховали в землі (в урні або складали безпосередньо в яму), не влаштовуючи над могильниками жодних насипів. Лише в другій половині I тисячоліття на зміну безкурганним похованням прийшли курганні з обрядом трупоспалення. Упродовж X–XI ст. обряд кремації був замінений інгумацією¹⁹⁴. У зв’язку з цим виникає запитання:

¹⁸⁵ Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 681-Е, арк. 14.

¹⁸⁶ Там само, спр. 597-Е, арк. 36.

¹⁸⁷ Там само, арк. 30.

¹⁸⁸ Там само, арк. 11.

¹⁸⁹ Записав Р. Радович у 2005 р. на Покутті.

¹⁹⁰ Записав Р. Радович у 2005 р. на Покутті.

¹⁹¹ Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 201-Е, арк. 26.

¹⁹² Там само, арк. 30.

¹⁹³ Роман Сілецький, *Традиційна будівельна обрядовість українців: монографія*, 212–226.

¹⁹⁴ Гелена Цолль-Адамікова, “До питання про генезис слов’янського поховального обряду на початку раннього середньовіччя (VI–VII ст.)”, *Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті н.е.* (Київ–Львів, 1999), 319–327; Владимир Баран, Евгений Максимов, Борис Магомедов и др., *Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период* (Київ: Наукова думка, 1990), 48, 128, 136, 228.

як такі малопримітні поховання (адже їх зникнення під шаром дерну, трави було лише питанням короткого часу) корелюють із віруваннями, ідеологією родового суспільства? Адже, як зазначають дослідники, “[...] язичницькі вірування слов’ян мали переважно суто утилітарний характер. Основна ідея цих вірувань – господарський добробут і процвітання роду”¹⁹⁵. Відтак, згідно з уявленнями родового суспільства лише покійні предки могли забезпечити бажані блага – потомство, здоров’я, погоду, врожай, приплід худоби, удачу на полюванні, фортуна на війні тощо. Але за це вони, відповідно до вірувань родового суспільства, вимагали пошанування і дотримання живими родакми низки звичаїв, обрядів, ритуальних заборон тощо¹⁹⁶. Як за такої значної ваги культу предків у житті слов’ян I тисячоліття їх могили могли бути такими непримітними? Як поклонялися цим предкам біля таких мізерних могил? Як впізнавали, де чий родич похований, і як виконували необхідні у спілкуванні з ними поминальні обряди? Як годували їх улюбленими стравами?

На зламі XX–XXI століть у побуті українців залишилися лише незначні окремини культу предків (значною мірою трансформовані, редуковані), характерного для родового суспільства. Проте й вони були значною мірою пов’язані з кладовищами й могилами померлих родичів. Особливо стійко вони зберігалися в поліщуків. Маємо на увазі провідування могил і поминання небіжчиків у визначені календарем дні, запрошення на кладовищі померлих родичів (батьків, дідів) для участі в різних важливих сімейних подіях (весіллі, новосіллі), обладнання біля гнізд родинних поховань столів і лавок для поминань тощо¹⁹⁷.

Матеріали археологічних досліджень і писемні джерела I тисячоліття не дають нам відповіді на запитання: чи існували в тогочасних слов’ян якісь меморіальні знаки на могилах? Натомість археологи наголошують на значних труднощах при пошуку ранньослов’янських поховань, оскільки “[...] над могилами відсутні зовнішні ознаки, тому їх дуже важко виявити археологічними розвідками”. Водночас, вони слушно припускають: “не виключено, що в давнину могили могли мати якісь розпізнавальні знаки. На користь останнього свідчать факти відсутності перекривання одних поховань іншими”¹⁹⁸. Одним із таких давніх меморіальних знаків наших далеких

¹⁹⁵ Владимир Баран, Евгений Максимов, Борис Магомедов и др., *Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период*, 451.

¹⁹⁶ Елена Левкиевская, “Мертвых культ”, *Славянские древности: этнолингвистический словарь под ред. Н. И. Толстого*. В 5 т. Т. 3: К (Круг) – П (Перепелка) (Москва: “Международные отношения”, 2004), 227–231.

¹⁹⁷ Див.: Корнелій Кутельмах, “Спасова борода”: Магія чи реальність”, *Народознавчі Зошити* 2 (1996): 118–123; Його ж, “Поминальні мотиви в календарній обрядовості поліщуків”, *Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження*. Вип. 1. Київське Полісся. 1994 (Львів, 1997), 172–203.

¹⁹⁸ Владимир Баран, Евгений Максимов, Борис Магомедов и др., *Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период*, 228.

предків, (який подекуди зберігся мало не до сьогодні на старих кладовищах Середнього Полісся), міг бути звичайний грубий необроблений камінь, про що йшла мова в одній із наших попередніх публікацій¹⁹⁹. Чи були ще якісь? Гадаємо, що одним із таких слов'янських меморіальних знаків було дерево. Крім викладених вище аргументів із царини етнографії є деякі аргументи, виявлені дослідниками в історичних джерелах. Маємо на увазі “Житіє” князя Костянтина Муромського, який жив у XII ст. У пам'ятці при описі давніх поховальних звичаїв, відмінних від християнських, відзначена така риса язичницького ритуалу як покладання в могилу “ремінних древолазних (курсив наш. – Р. С.) плетінь”²⁰⁰. Відомий знавець руських старожитностей Микола Гальковський вважав, що мова йде про могузяну драбину або, можливо, довгий ремінь, ймовірно, у зв'язку з віруванням, що душі доведеться дряпатися на високу гору²⁰¹. А сучасний дослідник Ярослав Боровський залишив це повідомлення з “Житія” без коментарів²⁰².

Згадані “ремінні древолазні плетіння” очевидно пов'язані з бджільництвом, й, зокрема, з такою давньою фазою його розвитку, як бортництво. Так, в одному з творів XVI ст. – “Повісті про Петра і Февронію” – мовиться, що “[...] отец мой и брат древолазцы (курсив наш. – Р. С.) суть, в лесе бо мед от древия вземлют...”²⁰³. Чи збереглося щось подібне в побуті українців в нові і новітні часи? Адже бортництво і властивий для нього інструментарій проіснували місцями в Україні досить довго – до XIX ст. включно. На Поліссі на таке знаряддя можна було зрідка натрапити навіть наприкінці XX ст. Зокрема воно експонувалося у 1997 р. на виставці “Народна культура зраненої землі. Пам'ятки історії та культури, зібрані в зоні Чорнобильської катастрофи” (м. Київ). У каталозі виставки зазначено:

“До унікальних уже нині плетених виробів належить бортне лазиво (“лазайло”, “жень”) – сплетений із сиром'ятних смужок телячої чи лосиної шкур шнур завдовжки від 15 до 30 метрів, з прилаштованою для сидіння дощечкою (“седушкою”) на одному кінці та дерев'яним гаком і петлею (“лежесею”) на іншому, за допомогою якого бджоляр підіймався на дерево, де були розміщені вулики-“колоди” або видовбана у стовбурі природна “борт” (дупло для бджіл)”²⁰⁴.

¹⁹⁹ Див.: Роман Сілецький, “Камінь у традиційних повір'ях, звичаях та ритуальних заборонах українців”, *Вісник Львівського університету. Серія історична*, вип. 51: Пам'яті професора Степана Макарчука. В двох частинах. За ред. Р. Тарнавського (2015), 388–401.

²⁰⁰ Цит. за: Николай Гальковский, *Борьба христианства с остатками язычества в Древней Руси. Тома первый, второй*. Репринт. изд. Т. 1 (Москва: Издательство “Индрик”, 2000), 75.

²⁰¹ Там же. С. 75.

²⁰² Ярослав Боровський, *Світогляд давніх киян* (Київ: Наукова думка, 1991), 151.

²⁰³ Ермолай-Еразм. Повесть о Петре и Февронии Муромских. Подготовка текста и комментарии Р. П. Дмитриевской; перевод А. А. Алексеева и Л. А. Дмитриева. Режим доступа: <http://lib.pushkinskiydom.ru/Default.aspx?tabid=5116>

²⁰⁴ *Народна культура зраненої землі: Каталог виставки*. Відп. ред. та упоряд. Р. А. Омеляшко (Київ: Довіра, 1997), 17.

Причому борті знаходилися досить високо на дереві, що робило це заняття доволі небезпечним для життя бжолярів. Не випадково в “Повісті про Петра и Февронію Муромських” мовиться, що бортник “иде чрез ноги в нави зрѣти”²⁰⁵. Через те й на гаку (“круку”, на якому тримався ремінь з лавкою. – Р. С.) вирізали обереги, “щоб не впасті с сосни”²⁰⁶. Варто також нагадати, що бортництво було промислом л і с о в и м (розрядка наша. – Р. С.).

Із наведеного вище матеріалу випливає, що на могилі мало б бути неодмінно дерево, адже зазначені “ремінні древолазні плетіння” призначалися саме для “древолозання”. У цьому ж контексті не викликає подиву й традиція поліщуків розвішувати на кладовищі на деревах, які ростуть біля могил, вулики-колоди. На Проводи мешканці с. Сновидовичів (Рокитнівського р-ну Рівненської обл.), як і в багатьох інших місцевостях Полісся, несли небіжчикам на могилки мед і там його споживали²⁰⁷. За повідомленням місцевих мешканців у минулому мед для цієї мети брали саме з вуликів, розвішаних на старезних деревах кладовища.

Із великою долею вірогідності можна припустити, що в I тисячолітті слов’яни-язичники здійснювали поховання кремованих родичів у лісах під деревами. Адже закопати під деревом урну чи покласти в ямку купку попелу і кальцинованих кісток мабуть не складало особливих труднощів.

Ремінісценцію такого поховання можна вбачати в наступній демонологічній оповідці про домовика-вихованця, записаній на Бойківщині:

“[...] вже як помирав батько, то мусів передавати того вихованця комусь, інакше не давав він йому вмерти. А як діти вже його не хтіли, то мусіли тоді в печі спалити дрова, змести його (вугілля і й попел. – Р. С.) в хустку або в шо замотати і винести в лісі закопати, а віник той з хати викинути, то тоді може й той піде з хати”²⁰⁸.

Існування зв’язку між померлими і лісом, похованнями під деревом простежується також в демонологічній оповідці зі Східного Полісся, де йдеться про те, що домовику необхідно робити гостинці, догоджати: *“[...] На празнікі – палажи єму на серванті чи де там вибереш – канфет, печенька... І так насабірай, а патом вазьмі і винесі всьо в лес пад дзерева. [...]”²⁰⁹.*

²⁰⁵ Ермолай-Еразм. Повесть о Петре и Февронии Муромских. Подготовка текста и комментарии Р. П. Дмитриевской; перевод А. А. Алексеева и Л. А. Дмитриева. Режим доступа: <http://lib.pushkinskiydom.ru/Default.aspx?tabid=5116>

²⁰⁶ Олексій Нагорнюк, “Знак скісного хреста в традиційній культурі Полісся”, *Збірник наукових праць Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф: зб. наук. праць*. Вип. 1 (Київ: ДНЦЗКСТК, 2012), 75.

²⁰⁷ Уляна Мовна, *Бджільництво: український обрядовий контекст: монографія* (Львів, 2017), 294.

²⁰⁸ Запис. О. Танчин 30.04. 2019 р. в с. Крушельниці Сколівського р-ну Львівської обл. від Марії Дудик 1956 р. народж., Івана Дудика, 1952 р. народж.

²⁰⁹ Запис В. Галайчук 03.08.2019 р. В с. Леонівці Семенівського р-ну Чернігівської обл. від Людмили (прізвище відмовилася назвати), 1954 р. народж.

Також зазначимо, що швидше за все, в умовах поховання в лісі меморіальну функцію виконувало не лише саме дерево, але й якісь інші знаки, розміщені на ньому. Маємо на увазі хоча б досі живу в багатьох місцевостях України традицію використовувати в якості меморіального знака тканину. Наприклад, на кладовищах Полісся на хрестах зав'язували жінці фартух або хустку, а чоловікові – рушник. Деінде замість них пов'язували звичайну стрічку²¹⁰. Зауважимо, що в новітні часи, коли на могилах почали встановлювати хрест і табличку з інформацією про похованого, такі тканини вже не мали якогось практичного значення і були, очевидно, даниною традиції.

Із утвердженням християнства і трансформацією поховального обряду з трупоспалення на трупопокладення поховання тіла небіжчика під деревом (а тим більше у труні) стало неможливим. На кладовищах, які під впливом церкви стали влаштовувати в межах поселень біля храму, українці й далі продовжували дотримуватися узвичаєної вимоги забезпечити небіжчику біля могили дерево. Однак, у нових культурних обставинах, принесених християнством, про які мовилося вище, це можна було зробити лише, посадивши дерево поблизу поховання.

Які уявлення стоять за традицією українців садити біля могил дерева? За народною мотивацією (про що йшла мова вище) дерева на могилах садили для птахів, бджіл²¹¹. Таке пояснення є не випадковим. Адже *“слов'яни уже в старині уявляли собі душу як легку крилату істоту; згідно з тим і в теперішніх віруваннях слов'янських народів душа звичайно приймає вигляд птаха, голуба, ластівки, зозулі, солов'я, крука, мухи, пчоли [...]”*²¹². Подібні уявлення притаманні для світогляду українців²¹³. Чимало їх зафіксовано дослідниками на Поліссі навіть наприкінці ХХ ст. (на зразок: *“Душа может превратицца ў птвичку – на магилку сыпляць, ў бабачку”*)²¹⁴. Про те, що дерево на могилі призначалося саме для душі, йдеться в повір'ї, записаному на Волині польським дослідником Тадеушем Стецьким: *“як на могилі росте дерево, душі легше”*²¹⁵. Мешканці Слобожанщини вважали, *“що на кладовищі*

²¹⁰ Ірина Несен, Поліські кладовища: традиції і сучасність. *Народна культура українців: життєвий цикл людини*, 292.

²¹¹ Там само. С. 291.

²¹² Філарет Колесса, “Вірування про душу й загробне життя в українській похоронній і поминальній обрядовості”, *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Т. ССХLII: *Праці Секції етнографії і фольклористики*. (Львів, 2001): 21.

²¹³ Роман Гузій, *З народної танатології: карпатознавчі розсліди* (Львів, 2007), 286-287, 294-295; Валентина Конобродська, *Поліський поховальний і поминальні обряди*. Т. 1. *Етнолінгвістичні студії*, 248; Уляна Мовна, *Бджільництво: український обрядовий контекст*, 56-57.

²¹⁴ [Елена Левкиевская], “Душа”, *Народная демонология Полесья: Публикации текстов в записях 80–90-х гг. XX века*. Т. 2: *Демонологизация умерших людей*. Сост. Л. Н.Виноградова, Е. Е. Левкиевская (Москва: Рукописные памятники Древней Руси, 2012), 21–32.

²¹⁵ Tadeusz Stecki, *Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym*, 90.

перебуває лише тіло, а душа відлітає, маючи можливість відвідати “місце, де лежить людина”, родичів, улюблені за життя місця на землі. Таке відвідування відбувається [...] у метаморфізованому вигляді (метелик, пташка, бджола таке інше)”²¹⁶. За народними повір’ями душа періодично повертається до своїх живих родичів. Ф. Колесса зазначав, що “у великі празники, коли кривні та свояки відвідують себе взаємно та гостяться, приходять і небіжчики в відвідини до свого роду. По народному віруванню, на Різдво випускають із того світу душі покійників, так само як на Великодні свята небіжчики гостюють на землі аж до Провідної неділі; поминальними обрядами їх “проводять” на той світ”²¹⁷. На Поліссі після поминальної трапези на кладовищі залишали на могилах біля хрестів частину страв, “щоб горобейки клювали”. Корнелій Кутельмах вбачає у цьому дійстві “відгомін прадавніх вірувань, згідно з якими після смерті душа перевтілюється у птицю”²¹⁸. Відтак можемо вважати, що дерева на могилах садили саме для душ померлих в образі птахів і комах, передовсім – бджіл (звідси й вулики-колоди на деревах поліських кладовищ). Такі уявлення відображені в одному зі слобожанських псалмів:

*“[...] На мене насиплять високу могилу / Травою вона заросте. / Посадять на мене червону калину – / Весною вона зацвіте. / І будуть до неї пташки прилітати, / І будуть вони щебетать [...]”*²¹⁹.

Згідно з поліськими матеріалами Светлани Толстой після похорону душа залишається на могильному хресті²²⁰. Дерево у трансформованому вигляді (надмогильного хреста у вигляді дерева або обеліска з зображенням дерева) “уже не є прямим об’єктом переселення душі, а символом світового дерева, дерева життя, пізнання й безсмертя, що є водночас і місцем перебування душ предків, а також посередником між двома світами”²²¹.

На думку археологів міф про світове дерево сягає часів давньокам’яної доби.

“В тридільній моделі світу – Світовому дереві – закріплені достатньо сформовані погляди на Нижній світ, куди відходять померлі і де перебувають хтонічні істоти, ворожі і людині, і світу (змії, дракони). Символом Верхнього

²¹⁶ Валентина Сушко, *Життя незкінченне: поховальна обрядовість українців Слобожанщини XIX–XXI ст.*, 111.

²¹⁷ Філарет Колесса, “Вірування про душу й загробне життя в українській похоронній і поминальній обрядовості”, 73.

²¹⁸ Корнелій Кутельмах, Поминальні мотиви в календарній обрядовості поліщуків, 182, 188.

²¹⁹ Валентина Сушко, *Життя незкінченне: поховальна обрядовість українців Слобожанщини XIX–XXI ст.*, 227.

²²⁰ Светлана Толстая, “Душа”, *Славянские древности: этнолингвистический словарь в 5 т. Т. 2: Д-К(Крошки)*. (Москва: Международные отношения, 1999), 165.

²²¹ Валентина Конобродська, *Поліський поховальний і поминальні обряди. Т. 1. Етнолінгвістичні студії*, 204.

*світу є птах божественного походження. [...] Облаштування померлого родича передбачає віру в життя після смерті і в існування іншого світу, що знаходиться внизу. Це і є зародження уявлень про Нижній світ, що знайшло відображення в тридільній моделі світу*²²².

Підсумовуючи викладений матеріал, можна стверджувати, що в українців приблизно до 30–40-х років ХХ ст. був поширений звичай садити на кладовищі біля могил дерева. Асортимент дерев, найімовірніше, залежав від локальних традицій, наявності популяції тих чи інших дерев, статево-вікових та соціальних особливостей похованих небіжчиків, демонологічних вірувань про різні категорії померлих. Згаданий звичай походить з давньої слов'янської традиції ховати померлих (або ж їхні рештки після спалення тіла) у лісах під деревами. (У пережитковій формі – поховання в лісі самогубців та інших безпірних небіжчиків – вона зберігалася подекуди до початку ХХ ст.). Саме це й лягло в основу виникнення демонологічних уявлень про небезпечність для людини “позначених Богом дерев” (“вітрозлому”, “громобою”, “з вовком”, “свічки”, “задвійного”, “в’ялиці”) та “корчунку”, як можливих локусів померлих або ж їх поховань. Що ж стосується самої традиції поховання під деревом, то вона пов’язана з віруваннями про душу у вигляді птаха чи крилатої комахи та архаїчними уявленнями про світове дерево як тридільну модель світу. Відповідно до цих уявлень в Нижньому світі перебувають померлі, а символом Верхнього світу є божественний птах.

**“THEY HAD PLANTED BY THE KOZAK A MAPLE AND FIR, AND AT
THE HEAD OF THE MAIDEN A RED KALYNA...”
(BURIAL UNDER A TREE: RESIDENCES
OF ANCIENT TRADITIONS OF UKRAINIANS)**

Roman SILETSKYI

Ivan Franko National University of Lviv,
Chair of Ethnology,
1, Universytetska str, 79000, Lviv, Ukraine

The article is devoted to the funeral tradition of Ukrainians to plant a tree on a grave. The publication is based on ethnographic materials collected in the last quarter of the XX – early XXI century, and sources found in scientific literature of the XIX – XX centuries. By the beginning of the XX century the tree on the grave served as a memorial sign. It was a rudiment of the pre-Christian tradition associated with custom of cremation of the dead and was a cultural relic. The connection between the latter and the practice of burying the dead in the garden and in the forest has been clarified. The origin of beliefs about mythologically marked trees (damaged by natural disasters and defects) and “unclean” places (“korchunsky”). Their connection with burials in the forest under a tree was revealed. The

²²² Надежда Николаева, Владимир Сафронов, *Истоки славянской и евразийской мифологии* (Москва: Издательство “Белый волк” 1999), 22, 25.

spheres of functioning of the mentioned demonological beliefs in the national life of Ukrainians (traditional housing and economic construction, logging, etc.) are shown. Considered the connection between the tradition of planting a tree on a grave and the idea of the soul as a winged creature (bird, insect etc.) and the archaic myth of the World Tree. The article deepens and concretizes the knowledge of the traditional funeral and funeral rites of Ukrainians, as well as contributes to a more complete reconstruction of the worldview of the ancient Slavs.

Key words: ethnology, mythology, funeral customs and rites, beliefs, ritual prohibitions, Ukrainians.

Стаття надійшла до редколегії 23.04.2018

Прийнята до друку 20.06.2019